

FESTSCHRIFT FÜR ARSLAN TERZİOĞLU
Prof.Dr.Ing.Dr.med.habil.
ZUM SECHZIGSTEN GEBURTSTAG

HOMMAGE AU PROFESSEUR
ARSLAN TERZİOĞLU

ARSLAN TERZİOĞLU'NA ARMAĞAN
60. DOĞUM YILI ANISINA

Herausgegeben von
Editeurs
Yayınlayanlar:

Konsul Dr. Erwin LUCTUS
Prof.Dr. Afife MAT Doç.Dr. Öztan ÖNCEL
Dr. Bülent ÖZALTAY

ISIS
ISTANBUL 1999

19. YÜZYILDA TIP EĞİTİMİNİN TÜRKÇELEŞTİRİLMESİ VE "LÛGÂT-I TİBBÎYE"

Bülent ÖZALTAY - M. Alpertunga KARA (İstanbul)

I. TIP EĞİTİMİNDE FRANSIZCADAN TÜRKÇEYE GEÇİŞ

Türk tıbbındaki modernleşme çalışmaları, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupalı yazarlardan yapılan tercümeler ile başlamışsa da ciddî ve köklü gayretler 19. yüzyıl başında, Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud devirlerinde ortaya çıkmıştır. Sultan III. Selim zamanında birkaç teşebbüs-1805'de Kuruçeşme'ye Rumlarca açılan tıp mektebi ve 1806'da, Kasımpaşa'da, Tersanenin yanında yapılan Tıphane-oldu ise de uzun sürmemiş, bu devrin kargaşası arasında akamete uğramıştır. 19. yüzyılda, Osmanlı medreseleri hâlâ faal vaziyette idilerse de Avrupa'da gelişen modern tıbbı ayak uyduramamışlardır. Bugünkü tıp eğitimimizin nüvesi ya da başlangıcı olarak vasıflandırılan Tıbhâne-i Âmire'nin açılması ise Vak'a-i Hayriye ve Asâkir-i Mansûre-i Muhammedîye ile doğrudan ilgilidir. Sultan II. Mahmud, bu yeni ordunun sağlık meseleleri ile yakından ilgilenmiştir. Hekimlerin halleri dolayısı ile endişe ettiği ve "neferatın hastalarına layıkıyla bakılamadığını" düşündüğü için, bu duruma bir çare bulmak üzere Hekimbaşı'nı (Mustafa Behçet Efendi) görevlendirmiştir. Bu okulun açılması uygun görülüp padişaha arz edilmiş, o da bunu kabul etmiştir.¹

Hekimbaşı Behçet Efendi yazdığı takrirlerde mevcut hekimlerin eski tıbbı tatbik edebilmekte iseler de yeni tıbbı icra edemediklerini, halbuki iyi bir hekimin her ikisini de bilmesi gerektiğini, bunun için de yabancı dilde tahsil etmek şart olduğunu, bu esaslara göre tesis edilecek bir okulun birkaç sene zarfında Müslüman hekim ihtiyacını karşılayacağını bildirir. Okulun şekli üzerinde durarak, dört sınıf üzerine tertip olunan okulun ilk önce açılacak "dördüncü" sınıfına etubbay-ı hâssa müderrislerinden Es-Seyid Ahmed Mısırî Efendi'nin hoca tayin edileceğini, hoca ve diğer muallimlerin, temel din bilgileri, sarf, nahiv, imla, kitabet, Fransızca, hastalık ve ilaçların Arapça, Türkçe ve Fransızca isimleri, cerrahi, ve "Lisan-ı Ecnebî" üzere teşrih ve tıp

¹Terzioğlu, Arslan: *Türk İslâm Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*. İstanbul 1992, s.23; Ergin, Osman: *İstanbul Tıp Mektepleri Enstitüleri ve Cemiyetleri*. İstanbul 1940, s.1-3; Altuntaş, Ayten: *Tıphâne-i Âmire'ye Adım Adım. Tarih ve Toplum*, C.29, S.117, (1998), s.132-134

fenlerini, bir hattatın da hat ve kitabet öğreteceğini, başarılı öğrencilerin pratik yapmak üzere hastanelere gönderileceğini anlatır. Talebeler, Asâkir-i Mansûre-i Muhammedîye etfalinden ve hariçten seçilecek genç, kabiliyetli ve iyi halli kırk kişi olacaktır. Bu arada, ilk sınıf bilgilerini almış bulunan talebeler ortaya çıkınca "üçüncü" sınıfın da hemen açılmasına karar verilir. Dışarıdan hak kazananlardan yirmi kişi seçilerek, üçüncü sınıfa alınacak, bunlar İtalyanca grameri ve bu lisandaki bazı kolay anlaşılacak kitapların talim ve tercümesi ile iştigal edecekler, başlarında, muallim olarak, "lisan talimi fenninde mahareti meşhur" İshak veledi Antuvan bulunacaktır. Yine Tıphane bünyesinde bir cerrahlık kursu açılarak Mehmed Necatî adlı bir cerrah, İstanbul cerrahlarından seçilecek yirmi kişi ile münavebeli olarak mektebe gelecek Asâkir-i Mansûre cerrahlarına, ders verecektir. Tulumbacıbaşı Konağı'nda yerleşmesine ve bütçesinin Asâkir-i Mansure masarifine mahsus akçeden karşılanmasına karar verilen Tıbhâne-i Âmire 14 mart 1827'de açılmıştır.¹

Bu mektebin açılmasını, Rıza Tahsin, Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye'de şöyle anlatır: "...medresenin (Süleymaniye) seviye-i icazesi Memalik-i Garbiyede ziyadesiyle terakki etmiş bulunan fenn-i tıb ile gayrı mütenasib bulunduğuna mebni fenn-i celîl-i mezkûrun memleketimizde dahî usuli dairesinde ve terakkiyat-ı asriye ile mütenasib bir suretde intişariyle gerek Asâkir-i Osmaniye ve gerek umum ahalinin suret-i matlûbede müstefid edilmesi ve Devlet-i Aliyye ile Millet-i Osmaniye'nin ıslahı ahvaline medar olan her gûna ilim ve marifetin neşir ve tamim olunması hususunda vukua gelen mesai-i celile ve ikdamât-ı mütevâliye-i Mülûkâneleri iktizası olmak üzere Vak'ay-ı Hayriye'yi müteakkib bâni-i sâni-i Devlet-i Osmaniye tabirine elhak elyak olan Cedd-i Emced Hazret-i Şehriyârî Cennetmekân Sultan Mahmud Han-ı Adlî Hazretleri 1242 Sene-i Hicriyesi Şabanın onbeşinci gününe müsadif olan 1827 Sene-i Miladiyesi Martın ondördüncü Çarşamba günü Dersaadet'de bir Mekteb-i Tıbbiye küşadiyle işbu noksanı ikmale himmet buyurmuşlardır."²

Mektep Nezaretine tayin edilen Mustafa Behçet Efendi, derslerin de çoğuna girmekte idi. Abdülhak Molla, Osman Saib Efendi, Tabip İstefanaki, Boğos Efendi gibi şahıslar da muallim idiler. Dersler Fransızca olacağı ve talebe Fransızca bilmediği cihetle, ilk olarak bu dilin öğretilmesi icab

¹ Ergin, Osman: a.g.e. s.3-6; Altıntaş, Ayten: a.g.m., s.134-136.

² Rıza Tahsin: *Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye)*, Eklerle Yayınlayan: Aykut Kazancıgil, İstanbul 1991, s.3

ettiğinden, "elifbay-ı Fransevî, sarf ve nahiv-i Fransevî, Hüsn-i Hatt-ı Fransevî" dersleri verilmekte ve "lisan-ı Fransevî tahsiline de son derece himmet ve gayret edilmekte" idi. Hazırlık sınıfında, ayrıca, emsile, bina, akaid, hüsn-ü hat, imla, kavaid-i Osmaniye vb. dersler de verilmekte idi.¹

1831 tarihinde, Cerrahhane açılmıştır. "Seddikalir" adında bir Fransız cerrah, buraya, hem idareci, hem de derslerin çoğunu veren bir hoca olarak tayin edildiği halde tedrisat, tıbbiyenin aksine Fransızca değil, "yalnız Lisan-ı Osmanî üzerine" olmuştur. 1252'de Cerrahhane ve Tıphane Otlukçu Kışlası'na nakledilerek birleştirilmiştir.²

Osman Ergin Cerrahhane'de tedrisatın Türkçe olması hususu üzerinde durarak şu sualleri sorar:

"A. Mektebe cerrah olarak girdiğini ve 14 sene sonra yine cerrah olarak çıktığını hal tercümesinde yazan hekim İsmail Paşa mektepten çıkar çıkmaz tahsilini tamamlamak için Fransa'ya gidiyor ve iki üç sene sonra dönüp geliyor, orada iken Akademiye âza; buraya gelince Saraya Hekimbaşı ve Tıbbiye mektebine nazır oluyor, Fransızca'yı mektepde öğrenmemiş olsaydı buna imkân bulunur muydu?

B. Cerrahhane hocalarından tabibi Macar ile Sade de Calère şüphesiz Fransızca tedrisatta bulunuyordu. Kadrolarda mütercim diye bir kayda tesadüf edilmemesine göre Cerrahhane'de de bazı derslerin Fransızca takrir edildiğini ve talebenin bu dili bildiklerini iddia edemeyiz miyiz?

C. 1247 de Tıphaneden ayrılan Cerrahhane 1252 de tekrar birleşiyor ve iki mektep yine birlikte tedrisat yapıyor. Cerrahhane'de tedrisat Fransızca olmasaydı o mektep talebesi Tıbhâne'deki Fransızca tedrisatı takip edebilir miydi?³

Birleştirilen bu mekteplerden, "...matlûb-ı âlîleri dâiresinde bir netice istihsâl edilememesinden ve Memalik-i Garbiyedeki mekteb-i tıbbiyelerin ahvaline kesbi ittula ederek müteessir olmalarından naşi...", "muntazam bir mektebin" açılmasına karar verilerek mektep, "Galata Sarayına" nakledilmiştir. Hekimbaşı Abdülhak Molla ve İstefanaki Efendi'nin, Avrupa'dan, "mekteb-i Tıbbiye'yi yeniden tensik ve islâha muktedir" bir müdür ve muallim getirilmesi lüzumlu olduğunu bildirmeleri üzerine Viyana Sefareti ile haberleşmek suretiyle "Viyana Mekteb-i Tıbbiyesi muallimlerinden Bernard" İstanbul'a celbedilmiştir. Bernard, öğrencilerin büyük bir çoğunluğunun

¹ Rıza Tahsin: a.g.e., s.3-5

² Rıza Tahsin: a.g.e. s.7-8

³ Ergin, Osman: a.g.e., s.11

Fransızcasının gayet zayıf olduğunu görerek, talebeyi bir imtihandan geçirmiş, başarısız olanları birinci sınıf (hazırlık sınıfı) kabul edip tekrar Fransızca öğretimine başlatmış; diğerlerini, yani 150 kişi civarındaki öğrenciden ancak 40 kadarını ikinci sınıf (esas tıp öğretiminin başladığı sınıf) kabul etmekle beraber onları da Fransız edebiyatı, tarih ve diğer "malumatı ibtidaiye derslerini" görmek üzere tedrisatın başına döndürmüştür.¹

Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye'ye göre Sultan II. Mahmud mektebin açılış merasiminde bir nutuk irad etmiştir. Sıhhati üzerinde muhtelif görüşler serdedilmiş bulunan² ve hiç irad olunmadığı da idda edilmiş olan bu nutuk: niçin tedrisatın Türkçe değil de Fransızca olduğunu izah etmek ve hedefin Türkçe tedrisat olduğunu bildirmek sadedindedir. Buna göre, bizde hayli tıp eseri bulunduğu ve vaktiyle Avrupalılar da bunlardan istifade eyledikleri halde, bu kitaplar artık metruk hükmünde olduklarından hem Arapça'dan Türkçe'ye tercümeleri için hem de noksanlarının, artık ilerlemiş bulunan Avrupa tıbbının eserlerinden tamamlanması için epey zaman gereklidir ki bizim ordu ve halka hekim yetiştirmek zaruretiinden dolayı fazla vaktimiz bulunmadığından tıp fenninin kendi lisanımıza alınması yavaş yavaş olacaktır: "...Sizlere Fransızca okutmaktan benim muradım Fransızca lisanı tahsil ettirmek değildir. Ancak fenn-i tıbbî öğretip refte refte kendi lisanımıza almaktır. Ve memâlik-i mahrûse-i Şâhânemin her bir tarafına Türkçe olarak neşreylemektir."³

Elbette üzerinde görüş birliği bulunmayan bu nutkun sıhhati meselesi tâlîf bir meseledir. Kaynağı kim olursa olsun, kim tarafından kaleme alınmış bulunursa bulunsun ortada olan metin bir fikrin ifadesidir. Bu fikrin bir padişah tarafından ortaya konulmuş olması doğru olması için şart, yahut yanlış olmasına mani değildir.

¹ Rıza Tahsin: a.g.e., s.9-10; Terzioğlu, Arslan: a.g.e., s.26

² Bkz. Terzioğlu, Arslan: a.g.e., s.25; Hatemi, H. Hüseyin; İsl, Yeşim: *Bir Bilim Dili Mücadelesi ve Tanzimat*. İstanbul 1989, s.19-21; Terzioğlu, Arslan: II. Mahmud'un Son Hastalığı ile İlgili Raporlar ve Galatasaray Tıbbiyesi'nin 17 Şubat 1839'da Açılışı. *Tarih ve Toplum*, C.14, S.83, (1990), s.294-299; İhsanoğlu, Ekmeleddin; Kaçar, Mustafa: II. Mahmud'un Mekteb-i Tıbbiye Ziyaretinde İrad Ettiği Nutkun Hangisi Doğrudur?. *Tarih ve Toplum*, C.14, S.83, (1990), s.300-304; Rıza Tahsin: a.g.e., s.13-14

³ Rıza Tahsin: a.g.e., s.10-11

İlk teşkil esnasında tertip edilen altı sınıftan birincisine Lisan-ı Fransevî, Elifba, Sarf ve Nahiv, Hüsn-i Hatt-ı Fransevî; ve ikincisine Nahiv ve Edebiyat-ı Fransevî, Telamak¹, Coğrafya, Hesab ve Resim dersleri konulmuştur. Fransızca muallimi olarak, Akif Bey ve Mösyö Rouet tayin edilmiştir. Daha sonra mektep dokuz seneye çıkarıldığında, ilk beş sene Fransızca eğitimi verilmeye başlanmıştır. Tarih, coğrafya, hendese ve cebir dersleri de Fransızca verilmiştir.²Eski tıp mektebinden nakledilen talebenin en iyileri arasından seçilen "surveillant"ların, bir vazifeleri de hocalar dersi Fransızca olarak anlattıktan sonra talebe tarafından anlaşılmayan kısımların Türkçe olarak açıklanmasıdır.³Otuz sene kadar sonra Mekteb-i Tıbbiyede tedrisat dilinin Türkçe'ye çevrilmesi mevzuunda çıkan tartışmalar neticesinde Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından kaleme alınan 1870 tarihli mazbatada geçen: "...Mekteb-i Tıbbiyyenin bidayeti küşadında öyle işe, yarar mütercem tıp kitapları olmadığı ve lisanı Osmaniye âşinâ hocalar bittün bittün mefkud olduğu cihetle mektepçe finunu tıbbiye tahsiline ol vakit bizzarure ecnebi lisanında olan kitaplarla başlanmışsa da yine emri tedriste mümkün merkebe Türkçe tedris ve takrir olunmak tariki iltizam olunmuşken her nasılsa müahharen işbu mütezem olan Türkçe takrir olunmak usulü refte refte lisanı ecnebi üzere takrir ve tedris olunmak suretine tahavvül ederek elhaletü hazihi öylece kalmış..."⁴ olduğu hakkındaki satırlar da bu mevzuda aydınlatıcıdır. Esasen bu çok da tuhaf bir hal olmasa gerektir. Zira mektep zaten Fransızca tedrisat vermek üzere açıldığından talebenin yabancı dil bilgisi ilerledikçe derslerde yabancı dil dozunun artırılması tabiidir.

Türkçe tıp eğitiminin temeli Cemaleddin Efendi'nin mümtaz sınıfı açmasıyla atılmıştır.⁵ Cemaleddin Efendi'nin, 1269/1852 senesi üç haziranında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nezaretine tayin edilmesine kadar; Mektebin Hocalarında, derslerinde, sınıflarında tekrar tekrar değişiklikler yapılmış olmakla beraber tedrisat dili ile ilgili hiç bir çalışma vuku bulmamıştır. Cemaleddin Efendi Mektebin intizama girmesini ve daha fazla sayıda talebe yetiştirilmesini, talebelerin çok iyi derecede Arapça, Farsça ve Türkçe bilmesine bağladığı için, 1273/1857 tarihinde bir mümtaz sınıf açarak, mevcut talebeden ehliyet ve liyakatlılarını seçerek bu sınıfa yerleştirmiş; başlarına da muallim olarak Vakanüvis Ömer Lütfi Efendi'yi ve müzakereci sıfatıyla Ârif ve Şevki Efendileri tayin etmek suretiyle bu lisanların öğretilmesini başlatmıştır. Osmanlı kültürüne göre Arapça ve Farsça'nın, Avrupalılarda ilmî

¹ Kazancıgil, "Fransızca anlatım üslubunun mükemmel bir numunesi olan bu eserin", Fransızca eğitimi için Türkiye'ye geldiğini, aynı yıllarda Fransa'da da eğitim için kullanıldığını bildiriyor. Bkz. *Tıp Fakültesi Tarihçesi*. s.17, dipnot 16.

² Rıza Tahsin: a.g.e., s.16-18; Terzioğlu, Arslan: *Türk İslâm Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönanesansı Etkilimesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*. İstanbul 1992, s.26

³ Terzioğlu, Arslan: a.g.e., s.27

⁴ Ergin, Osman: a.g.e., s.16

⁵ Unat, Ekrem Kadri: Samastı, Mustafa: *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye. I. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.114

terminolojinin teşekkülünde esas rolü oynayan Latince ve Grekçe'nin karşılığı olduğu düşünülmüş ve ıstılâh koyabilmek için gerekli temel vasıta kabul edilmiştir.¹ Bu sınıfa yerleştirilen kabiliyetli talebelerin yetiştirilmesi suretiyle teşekkül ettirilecek çekirdek kadronun, gerekli tıp terminolojisini meydana getirmesi ve Türkçe'ye kitap tercüme etmesi hedeflenerek, Arapça, Farsça ve Türkçe üzerine ileri seviyede bir tedris ve tederrüs faaliyetine girilmiştir. Mümtaz sınıf, Cemaleddin Efendi'nin nazır bulunduğu zaman zarfında, tahsile devam etmiştir. Ancak, bu hareket tepki çekmiş, hocalar arasında ekseriyeti teşkil eden bir gurup Türkçe tedrisat aleyhinde bir kampanya başlatmışlardır. Anadili Türkçe olmayan yerli ve yabancı unsurlardan bir araya gelen bu hocalar², Türkçe bilmemekle, kazanç ve şöhretlerini Fransızca tedrisatın devamında görmekle suçlanmışlardır. Muhalefet karşısında tutunamayan Cemaleddin Efendi 1859'da azledilerek, Hayrullah Efendi'nin Mekteb nezaretine gelmesi ile sınıf lağvolunmuştur³.

Mümtaz sınıf lağvolunmakla talebesi işi bırakmamış, Kırımî Aziz, Vahid, Hüseyin Remzi, Servet, Nedim, İbrahim Lütfi, Bekir Sıdkı Beyler, çalışmalarına devam ederek gizlice "Cem'iyet-i Tıbbiye-i Osmânîye"yi kurmuşlardır.

Bir taraftan Arapça ve Farsça okumaya devam ederek diğer taraftan Osman Saib Efendi'nin Ahkâm-ı Emrâz ve Kolera Risalesi'ni, Şânizade'nin bazı kitaplarını, Bernard'ın Bursa Kaplıcaları'nı, Hayrullah Efendi'nin yazdığı kitapları inceleyen bu talebeler, tıp ilminin Türkçe ile de ifade edilebileceğine kanaat getirmişler, hattâ, bazıları Cem'iyet-i İlmîye'nin Mecmûâ-i Fünûn'unda yazmaya başlamışlardır.⁴

Talebeler, bazı tıp kitaplarını Türkçe'ye tercüme etmek, herkese faydalı tıbbî meseleleri Türkçe yazmak ve fikir teatisinde bulunmak üzere bir cemiyet teşkil etmek ve gazete çıkarmak için Seririyât-ı Dâhiliye Muallim Muavini Ahmed Ali Efendi'ye müracaat etmişlerdir. Ahmed Ali Bey, müracaatı, 1861'de

¹ Rıza Tahsin: a.g.e., s.32,34; Ergin, Osman: a.g.e., s.14; Gâlib Atâ: *Tıp Fakültesi*. İstanbul 1341, s.104-107

² Bu bahiste en ziyade adı geçenler, her biri Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne reisliği yapan (bk. Ergin, Osman: a.g.e., s.77) Serviçen, Barozzi, ve Konstantin Karatodori Efendileridir.

³ Unat, Ekrem Kadri; Samastı, Mustafa: a.g.m., s.114; Rıza Tahsin: a.g.e., s.32,34; (Uludağ) Osman Şevki: *Tıp Tedrisatının Türkçeleşmesi*. *Tıp Dünyası*, C.2, (1929), s.460; Gâlib Atâ: *Tıp Fakültesi*. İstanbul 1341, s.107-108

⁴ Gâlib Atâ: a.g.e., s.108-110; Rıza Tahsin: a.g.e., s.34-35; Unat, Ekrem Kadri; Samastı, Mustafa: a.g.m., s.114.

nazır olmuş bulunan Arif Bey'e nakledince, Arif Bey iktidar ve ehliyetlerini anlamak üzere talebelerden birer bahis tercüme etmelerini istemiş ve yapılan tercümeleri beğenerek takdir etmiştir. Bununla beraber, böyle meşgalelerin derslerine mani olabileceği düşüncesi ile diploma alıncaya kadar bu işlerle meşgul olmamalarını tenbih ve ihtar etmiştir. Cem'iyet-i Tıbbiye-i Osmânîye'nin nizamnamesini o sırada zaten kaleme almış bulunan talebe efendiler, ders vakitlerinde bu işlerle uğraşmaktan vazgeçerek mesailerini tatil günlerine hasretmişler; Eyüp'te, Hacı Arif Efendi'nin ikamet eylemekte olduğu Hacı Beşir Ağa Medresesi'nde gayri resmî surette cemiyetlerini kurmuşlar, ancak bir kaç defa yer değiştiren ve muhtelif manialarla karşılaşan cemiyetin azaları dağılarak toplantılar kesilmiştir¹.

Mektebin ilerlemesi ve tababetin memleketin her tarafına yayılması için Cemiyet'in açılmasını elzem gören Hoca Salih Efendi, 1865'de, Mekteb-i Tıbbiye Nezaretine ikinci defa geldiğinde, teşebbüse geçerek sadrazama müracaat etmiş, o dahî talebenin çalışmasından haberdar ve bu işe taraftar olduğundan mevzuu Padişaha arz eylemiş, neticede 1866'da cemiyetin resmen teşkil ve tesisi hususunda İrade-i Seniyye sadır olmuştur. Kuruculardan başlıcaları, Kırımî Aziz, Vahid, Hüseyin Remzi, Hüseyin Sabri, Emin, Servet, Nedim Beyler ile Hacı Arif Efendi, Hoca Salih Efendi, Ahmed Ali ve İbrahim Lütfi Paşalardır². Aza sayısına sınırlama getirilmemiştir. Tıp tahsil etmiş ve belirli bir ilim şubesinde maharetli olmak, tıbbı dair bir meseleyi Türkçe yazarak ya da yabancı bir dilden böyle bir tercüme yaparak Cemiyet'e takdim etmek şartları aranması ve eğer bu metin kabul görürse üyelik meselesinin müzakere edilmesi esas ittihaz olunmuştur.³

O vakte kadar bazı kitaplar tercüme edilmiş ise de ıstılahlar hususunda bir birlik olmadığı, her mütercimın aynı tabir için farklı karşılık kullandığı göz önünde bulundurularak en başta bir lûgât meydana getirmek gerektiğinde ittifak edilmiş, üç senelik bir mesai neticesinde Lûgat-ı Tıbbiye vücuda getirilmiştir. Bu lûgât çok alâka bulmuştur. Genişletilmiş ikinci baskının (1316/1899) çıkmasının bir sebebi de ilk baskıdan (1290/1873) bir nüsha bile kalmamış olmasıdır.⁴

Cemiyet, Tıbbî müzakerelerde bulunmak, tabiplerin tercüme ve telif ettikleri kitapları değerlendirmek, yayınlanmaları yahut ödüllendirilmeleri hususunda karar vermek üzere on beş günde bir toplanmaya başlamıştır. Daha

¹ (Uludağ) Osman Şevki: a.g.m., s. 461-462; Rıza Tahsin: a.g.e., s.35-36; Gâlib Atâ: a.g.e., s.108-110.

² Rıza Tahsin: a.g.e., s.36; Unat, Ekrem Kadri; Samastı, Mustafa: a.g.m., s.114. Gâlib Atâ: a.g.e., s.111.

³ Ergin, Osman: a.g.e., s.79

⁴ Rıza Tahsin: a.g.e., s.36; (Uludağ), Osman Şevki: a.g.m., s.462; Ergin, Osman: a.g.e., s.82-83; Gâlib Atâ: *Tıp Fakültesi*. İstanbul 1341, s.111

sonra, kitapların bir komisyon marifetiyle tetkik, ıslah ve tashih edilerek neşredilmeleri; mütercim ve müelliflerinin de, üç ayrı derece itibar olunarak derecesine göre para ödülü ve nişanlar verilmek suretiyle taltif edilmeleri hakkında bir ferman südür etmiştir. Bu da gayretleri arttırarak kısa sürede bir çok kitap yayınlanmasına sebep olmuştur. Tercüme edilen kitaplar 1873'te Viyana'da açılan bir sergiye gönderilmiş ve ödül alınmıştır. Mekteb-i Tıbbîye, Umum Mekâtib-i Askerîye Nezaretine ilhak olununca Cemiyet'in toplanması yasaklanmış ve 1908'e kadar sekiz sene toplanamamıştır¹.

Cemiyet'in üzerinde çalıştığı bir mevzu da Mekteb-i Tıbbîye'de Türkçe tedrisata geçilmesi olmuştur. Bu hususta iki türlü mülâhaza bulunup Kırımlı Aziz Bey ve taraftarları, derhal başlanabileceği kanaatinde iken Cemiyet'in bir kısmı ve Mekteb Nâzırı Salih Efendi evvelâ kitapların Türkçe'ye tercüme edilmesi sonra Türkçe tedrisata başlanmasının muvafık olacağını savunmuşlar ise de nihayet birinci fikir galip gelerek 1282 (1866-67) tarihinde Türkçe tedrisat yapacak olan Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye açılmıştır².

Mekteb hocalarından Hüseyin Efendi, yazdığı Fenn-i İspençiyârî kitabının mukaddimesinde, mektebin teşkilinden, "...İşbu asr-ı mahâsinhasrda bütün Memâlik-i Mahrûsede ve alelhusus her nevî fînûn için pâ-yı taht-ı saltanat-ı senîyye'de medâris ve mahâfil küşâd buyurulduğu misillâ Mekteb-i Tıbbîye-i Şâhâne civarında dahî üç sene mukaddem açılan Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye'de okutturulacak fînûn-ı tıbbîyenin her millette olduğu ve fevâid-i adîdesi âşikâr bulunduğu vechile devletimiz lisanile tadrîs olunması irâde-i isâbetâde-i cenâb-ı pâdişâh' iktizây-ı celîlinden olmakla hakîmü'l-muhakkık ve tabîbü'l-müdakkık atûfetlû Sâlih Efendi hazretleri Mekteb-i Tıbbîye'ye defa-i sâniye nezâretlerinde mezkûr Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkiye'yi ber vech-i dilhâh-ı âlf bi't-teşkil Mekteb-i Tıbbîye-i Şâhâne'den yetişme doktorlardan olmak üzere muallimler intihabile her fen Fransızca kitapların müntehablarından tercüme edilerek talebeye tadrîs olunmağa muvaffak olmakda oldukları..."³ şeklinde bahsetmektedir. Mekteb'in açılışında, bilhassa devlet kademeleri tarafından, çok sayıda hekim yetiştirilmesi ve kasabalara varıncaya kadar memleketin her tarafına sivil tabip temin edilmesi gayesinin güdüldüğü görülmektedir. Türkçe tedrisat, işleri kolaylaştırıcı ve hızlandırıcı bir vasıta

¹ Rıza Tahsin: a.g.e., s.37; Ergin, Osman: a.g.e., s.82-83

² Rıza Tahsin: a.g.e., s.38; Gâlib Atâ: a.g.e., s.112-114; bu mektebin açılışı ile ilgili bir ilân için bkz. Ceyhun, Cihad: İlk Sivil Tıp Okulunun Açılışının 100. Yıl Dönümü. *Ege Tıp Fak. Mecm.C.6*, S.1, (1967)

³ Elhâc Hüseyin Efendi: *Fenn-i İspençiyârî*. Deraliyye 1287, mukaddime s.3-4

telakki edilmiştir. Yeterli hekim yetiştirilmesi için Tıbbiye-i Şâhâne'nin mevcudunun arttırılmasının da mümkün olduğu, ancak bunun, masrafları Hazîne'nin dayanamayacağı bir seviyeye getireceği, halbuki yatılı olmayan yeni bir mektep teşkilinin daha ucuza geleceği de düşünülmüştür. Mektebin nizamnamesine göre, hocalar, anlatacakları dersler için Maarif Nezareti'nin tespit edeceği kitaplara müracât suretiyle bahisleri Türkçe'ye tercüme edecekler, Türkçe veya Arapça'sını bulamadıkları ıstılahların Fransızcalarını kullanacaklardır.¹ Vakanüvis Lütî Efendi'ye göre "...Sühûlet-i Tahsîli mûcib olarak vatan ve memleket lisanile talim ve taallüm olunmak üzere mekteb-i mezkûrda (Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkîye) okunacak tıp ve eczacılık dersleri lisan-ı Türkî ile talim olunmasına karar verilerek iktiza eden kütüb-i tıbbiye'nin Türkçe'ye tercümesi için erbab-ı malûmat ve hamîyyetten mürekkeb bir hey'et-i ilmiye-i tıbbiye teşkil edilecek icabları icra..."² kılınmıştır. Mektebe rağbeti sağlamak için, doktora imtihanından ve taşradan geleceklere kur'adan muafiyet; mezun olanların rütbe-i sâlise ile taltif ve bin kuruş maaşla Memleket Etıbbası tayin edilmeleri kararlaştırılmış ve haylice talebe toplanması sağlanmıştır. Ancak rağbet artınca doktora imtihanları mecburî kılınmış ve giriş imtihanlarına da itina olunmağa başlanmıştır.³ Tedrisat Türkçe yürütülmekle birlikte Fransızca'ya da büyük önem verilmiş, öğrenci talimatnamesinde bu bakımdan zayıf olanlar için ek lisan eğitimi öngörülmüş ve başarılı olamayanların genel sınavlara alınmayacağı bildirilmiştir. Okulun eğitim süresi altı yıla çıkarıldıktan sonraki ders programına göz atıldığında ilk dört sene Fransızca dersinin bulunduğu görülmektedir.⁴

Cem'iyet-i Tıbbîye ve Mekteb-i Tıbbîye-i Mülkîye cenahında bunlar olup biterken gözler Mekteb-i Tıbbîye-i Şâhâne'ye çevrilmiştir. Aslında Askerî Tıbbiye'nin ıslahı için meydana getirilmiş olan mümtaz sınıf, Cemiyet ve Mülkî Tıbbiye vasıtasıyla semere vermeye başladığı halde, Askerî Tıbbiye bütün bu olup bitenlerin dışında kalmaktadır.

Büyük ümitlerle açılan Mekteb-i Tıbbîye-i Şâhâne, talebeye cevap verememiş, ne halka ne de orduya yeterli tabip temin edilebilmiş, Kırım Harbinde Yabancı tabip istihdam etmek mecburiyetinde kalmış, memlekete tabip yetiştirilip gönderilemediğinden tababet pratiği ehliyesiz kişilerin elinde kalmıştır. Eğitimin Fransızca olması sebebiyle, derslerden yeteri kadar talebe istifade edemediği gibi, önemli kadro ve müesseseler de yabancıların eline geçmiştir. Askerî Tıbbiye'ye nazaran, daha küçük rütbe vermesine rağmen Mekteb-i Harbiye'ye, daha az menfaat temin etmesine rağmen Mülkî

¹ Ergin, Osman: a.g.e., s.26-28

² Lütî Efendi: Tanzimattan Sonra Türkiye'de Maarif Teşkilatı (1268-1287) [Lütî Tarihinin gayn matbu cildlerinden]. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, C. 16, s.309.

³ Rıza Tahsin: a.g.e., s.38

⁴ Unat, Ekrem Kadri; Samastı, Mustafa: a.g.m., s.116-118

Tıbbiye'ye teveccühün fazla olması; Mülkî Tıbbiye'nin ise, senelerdir bunca masraf ve gayret sarf edilen Askerî Tıbbiye kadar mazbut ve onun sahip olduğu imkânlarla sahip bulunmadığı halde, iki misli talebesi olmakla birlikte kat kat fazla mezun vermesi (1863-1864 seneleri için Askerî Tıbbiye'nin dört-beş mezununa karşılık Mülkî Tıbbiye için altmış kadar) dikkatleri çekmiştir. Yine, Tıphane-i Âmire'den bir sene önce açılan Mısır Tıp Mektebinde, Avrupalı hocaların verdiği dersler anında tercüme edilmek suretiyle yapılan dersler sayesinde daha fazla sayıda hekim yetiştirilmiştir.¹

Mektebin başarısızlığı Fransızca tedrisata bağlandığından, dil tartışmaları hızlanmış², Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye mensupları bir layiha kaleme alarak Ahmed Ali Bey vasıtasıyla Makam-ı Seraskerî'ye arz etmişler, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Esat Paşa Türkçe tedrisat aleyhtarı muallimlerden Konstantin Karatodori, Barozzi ve Servicen Efendileri, Şûrâ'ya celbederek, "Lisan-ı Osmanî üzere" tedrisatın daha hayırlı olacağını onlara söyletmiş, bunun mümkün olup olmadığını sormaya lüzum görmediğini, zira zaten Mülkî Tıbbiye'de bunun tatbik edilmekte olduğunu, bilakis aynı usûlün Askerî Tıbbiye'ye de teşmilini vacip gördüğünü bildirmiştir. Dâr-ı Şûrâ, tetkiklerini tamamlayarak Askerî Tıbbiye'de de tedrisatın Türkçe'ye çevrilmesinin muvafık olacağını hâvî kanaatini³ Padişaha arz etmiştir. Netice olarak 1870'te Dâr-ı Şûrâ'nın kanaatini dikkate alan Sultan Abdülazîz, Mekteb-i Tıbbiye'de Türkçe tedrisata geçilmesini irade buyurmuştur⁴. Tedrisat tarzının birden değiştirilmesi muvafık görülmediğinden, yeni tatbikata tedricî olarak geçilmiştir. Bu yenilik sebebiyle öğretim üyeleri kadrosunda da esaslı

¹ Rıza Tahsin: a.g.e., s.41-42; Unat, Ekrem Kadri; Samastı, Mustafa: a.g.m., s.113-114; Gâlib Atâ; *Tıp Fakültesi*. İstanbul 1341, s.120; Mısırdaki Tıp Mektebi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin öğretim seviyelerinin karşılaştırılması hususunda bir misal için bkz.Ergin, Osman: a.g.m., s.35-39

² Bu tartışmalara misal olarak: bkz. *Tıp Fakültesi Tarihçesi*, s.146-182, II,III,IV numaralı ekler, ayrıca, İhsanoğlu, Ekmeleddin; Kaçar, Mustafa: a.g.m., s. 300-304; Gâlib Atâ: a.g.e., s.114-116.

³ Dâr-ı Şûrâ mazbatasında, bazı hocaefendiler tarafından Mekteb-i Tıbbiye yandığı sırada bir takım alet-edevatin yanmış olması, tedris olunacak kitapların tamamen Türkçeye tercüme edilmemiş olması ve yeteri kadar geniş bir mekteb bulunmaması gibi bazı hususlar itiraz makamında ileri sürülmüş ise de bunların doğru olmadığı bildirilmektedir. Buna göre eğitim yetersizliği eğer alet yetersizliğine bağlı olsa hiçbir talebenin muvaffak olmaması icab etmektedir, mektep binası kifayetsiz de olsa hiçbir vakit talebe açıkta kalacak ve tedrisat aksayacak duruma düşer olunmamıştır ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de tedrisat devam edebildiğine göre bütün kitapların tercümesi de şart değildir. Mazbata metni için bk. Ergin, Osman: a.g.e., s.14-18.

⁴ Rıza Tahsin: a.g.e.; s.42-43; Unat, Ekrem Kadri; Samastı, Mustafa: a.g.m., s.114; Gâlib Atâ; a.g.e., s.115-116

bir değişiklik yapılmıştır.¹ Bütün bunlarla beraber, ilimdeki yenilikleri literatürden takip etmek için zarurî görülen Fransızca'nın öğretilmesi de önemini korumuştur.²

II. TÜRKÇE TIP TERMINOLOJİSİNİN OLUŞMASI ve LÜGÂT-I TIBBİYE

Türk tıbbının Batıya açılma vetfresi 17. yüzyılda başlamış ve 19. yüzyılda hızlanmıştır. Buna paralel olarak yine bu devrede yaşamış bulunan, yeni ilim anlayışını ifade etmeye yarayacak bir terminolojinin gelişme seyri, Tıbbhane-i Âmir'e devrinden itibaren revaç bulan "yeni usûlde tabip yetiştirmek için yabancı dilde tedrisat gereklidir" anlayışı tarafından önüne geçilerek yavaşlatılmış, ancak Türkçe tıp eğitimi hususundaki çabalar ve gelişmeler ile yeniden hız kazanmıştır.

Terminoloji geliştirme çalışmalarının takip ettiği seyri anlayabilmek için bu devre kadar Osmanlı tıp terminolojisinin hangi safhalardan geçtiğini hatırlamakta yarar vardır.

Anadolu topraklarında ilk Türkçe tıp kitaplarını kaleme alan insanlar yerleşmiş Arapça tıp dilini Türkçe'ye mâl etme lüzûmu ile karşılaşmışlardır. Türk tıbbı, Akdeniz havzasındaki tıp anlayışını benimsemeden önce de, Uygurca ve Doğu Türkçe'si ile yazılmış tıbbî metinlerde görüldüğü gibi tababetle uğraşanlar tarafından kullanılan tıbbî ıstılâhlardan, ayrıca halk arasında yaşayan hastalık ve sağlık ıstılâhlarından kaynaklanan bir tıp dili mirasına sahiptir.³ Tercüme veya telif yolu ile Anadolu'daki ilk Türkçe tıbbî eserler kaleme alınırken bu mirastan da faydalanılmakla beraber esas olarak Arapça tıp terminolojisinin kelimelerine dayanılmış, bunun yanında Farsça'ya da başvurulmuştur. 14-15. yüzyıllara ait Türkçe tıp yazmalarında kullanılan Türkçe kelimeler daha ziyade bazı hastalıklar, organlar ve beden bölümlerinin

¹ Rıza Tahsin: a.g.e., s.44,48-49

² Ergin, Osman: a.g.e., s.18.

³ Rachmati, G.R.: Zur Heilkunde der Uiguren, *SPAW phil.-hist.Kl.1930*. Berlin 1930, s.451-473; Rachmati, G.R.: Zur Heilkunde der Uiguren II. *SPAW phil.-hist.Kl. 1932*. Berlin 1932, s.401-439; (Yaltkaya), Şerefettin: Divan-ı lügatü'türkten çıkarılan türkçe kelimeler. *Tedavi Kliniği ve Laboratuvarı Derg.*, C.4, (1934), s.87-90; Altıntaş, Ayten: Divanü Lügat-it Türk'deki Tıp Terimleri. *Tıp Tarihi Araştırmaları 2*. İstanbul 1998, s.65-73.

isimleri ile sınırlı kalmıştır¹.² Neticede meydana gelen terminoloji Osmanlı Medreselerinin klasik tıp dilini teşkil etmiş ve Batıda tıp sahasında gerçekleşen yeniliklerin meydana getirdiği paradigma değişmesinin Osmanlı ilim çevrelerine aksetmeye başladığı devreye kadar ulaşmıştır. Batı'ya yönelik, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Avrupalı hekimlere ait eserlerin tercüme edilmesi ve derleme tıp kitaplarının yazılması ile başlamıştır³. Bu dönem zarfında, Türkçe tercüme ve telif eserler hususunda karşılaşılan önemli bir mesele, ortak bir terminolojinin bulunamaması idi. Nitekim tabii bilimlere dair bazı değerli eserlerin Avrupa lisanlarından Türkçe'ye tercümelerinde, aynı maddelerin farklı kelime ve ıstılahlarla verilmiş olması, önemli bir kusur olarak tespit edilmişti. Bu durum, tercüme edilen dilde ortak ilmi terminolojiyi oluşturmaksızın, tercüme faaliyetine girişilmesinin tabii bir neticesi idi. Bu eksikliği bertaraf edebilme maksadı ile, tıbbi tercüme ve teliflerde aynı kavramlar için aynı ıstılahların kullanılmasını sağlayacak bir çalışmanın yapılması zorunlu görülmüştür. Bu amaç için bir tıp sözlüğü hazırlanması ve bu sözlük için, Nysten'in Fransızca tıp sözlüğünde yer alan madde başlıklarına Osmanlıca karşılıklar bulunması usûlünün takip edilmesi uygun bulunmuştur. Bu çalışmanın ürünü olarak, 1290 (1874) senesinde tamamlanarak neşredilen "Lûgat-ı Tıbbiye'nin hazırlanması safhasında, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye üyeleri, Fransızca tıp terimlerinin muadillerini verebilmek için öncelikle İbn-i Sina'nın "el-Kanun fi't-tıbb", Ebu'l-Kasım Zehravi'nin "Tasrif", Ebu Bekr er-Razi'nin "Hâvî" adıyla bilinen eserlerine ve bunlar gibi, İslam tababetinin önemli kaynak kitaplarına müracat etmişlerdir. Ayrıca yakın devirlerde, doğu dillerine batı dillerinden tercüme edilmiş kitaplar da gözden geçirilmiş, özellikle Şanizade'nin eserlerinden faydalanılmıştır. Pek yararlanılamamış olsa

¹ Bkz. Şehsuvaroğlu, Bedii N.: *Hazâ'inü's-Saâ'dât (Eşref b. Muhammed)*, 1460. Ankara 1961; Önler, Zafer: *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) , Müntahab-ı Şifâ, I, Giriş-Metin*. Ankara 1990; Süveren, Kenan; Uzel, İlter: *İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış. Tıp Tarihi Araştırmaları 2*. İstanbul 1988, s.126-142; Canpolat, Mustafa: XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede. *Türkoloji Derg.*, C.5, (1973), s.21-47. Ayrıca bkz. (Üner), A. Süheyl: Öztürkçe kelimelere dair. *Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı Mecm.*, C.2, (1932), s.203-204; (Ünver) A. Süheyl: Öztürkçe kelimelere dair. *Tedavi Seririyatı ve Laboratuvarı Mecm.*, C.3, (1993), s.58-60.

² Bu devrenin, aynı zamanda, Türklerin batıya doğru göçünden kaynaklanan bir "yazı dili eksikliği devresi" olduğu ve Oğuz şivesine dayanan Batı Türkçesinin bir yazı dili haline gelmesine kadar ilim ve kültür dili olarak Arapça ve Farsçanın kullanılması mecburiyetinde kaldığı da iddia edilmiştir. Bkz. Ercilasun, Ahmet Bican: *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara 1993, s.28-30.

³ Terzioğlu, Arslan: *Türk İslâm Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'da Tıbbî Rönesansı Etkilemesinden Türk Tıbbının Batılılaşmasına*. İstanbul 1992, s.23; Adivar, Adnan: *Osmanlı Türklerinde İlim*. 5. Basım, İstanbul 1991, s.130-135, 188-198; Şehsuvaroğlu, Bedii N.; Erdemir Demirhan, Ayşegül; Cantay Güreşsever, Gönül: *Türk Tıp Tarihi*. Bursa 1984, s.100-101, 108-109.

da Bianchi, Hançeri, Kazimirski ve benzeri sözlüklere müracaat edilmiş, Meninski'nin Latince'den Arapça, Farsça ve Türkçe'ye hazırlanmış sözlüğünden faydalanılmıştır. Vankulu, Ahteri, Bûrhan-ı Kâû, Lehçe gibi sözlüklerden ve en ziyade Asım Efendi'nin Kâmûs Tercümesi'nden istifade edilmiştir. Ancak sözü edilen kaynaklarda bulunamayan terimler için sözlüğü hazırlayan cemiyet üyeleri, bazı terimler ihdas etmek zorunda kalmışlardır. Yeni terimler oluşturulurken, Arapça ve Farsça, Osmanlı şivesine daha uygun oldukları için, Latince ve Grekçe'ye tercih edilmiştir. Bütün batı dillerinde kabul edilen kelimelerden bazıları da tercüme edilmeden, oldukları gibi alınmışlardır.¹

Cem'iyet-i Tıbbiye-i Osmanîye tarafından hazırlanan *Lûgât-ı Tıbbiye* incelenecek olursa, yabancı terimlere karşılık bulunması yolunda takip edilen usûllerin, esas itibarı ile birkaç başlık altında toplandığı görülür.

a. Arapça eski tıp kitaplarında yer alan kelime ve terimlerin kullanılması.

Yukarıda zikredilen, meşhur İslâm hekimlerinin eserlerinin gözden geçirilmesi ile tespit edilen bazı terimler *Lûgât-ı Tıbbiye*'deki Fransızca madde başlıklarını karşılamak üzere kullanılmıştır. Bu terimlerin çoğu, İslâm tıbbının bir şubesi olan Osmanlı tıbbı tarafından da kullanılan ortak terminolojinin unsurları olarak, Osmanlı tabiplerinin yüzyıllardır aşına oldukları ve kullandıkları kelimelerdir. (Bkz. Tablo: 1)

Tablo: 1

Alopecie	:	Dâû's-sa'leb	Panaris	:	dâhîs
Erysiple	:	humre	Placenta	:	meşîme
Fistule	:	nâsûr	Pylor	:	bevvâb
Foie	:	kebed	Variole	:	cüdeî
Ictere	:	yerekan	Vitre	:	zücâî
Incision	:	şakk			

b. Tercüme ve telif Türkçe tıp kitaplarında geçen Türkçe kelimelerin kullanılması. Terimlerin Türkçeye tercüme edilmesi.

Türkçe tıp kitaplarında kullanılan Türkçe kelimelere lûgâta yer verilmiştir. Mevcut Osmanlı tıp terminolojisinde karşılıkları bulunmayan terimler için, eldeki sözlükler gözden geçirilmiş, bu sözlüklerin yardımı ile yabancı dildeki terimler Türkçeye tercüme edilerek *Lûgât-ı Tıbbiye*'ye

¹ *Lûgât-ı Tıbbiye (eser-i Cem'iyet-i Tıbbiye-i Osmanîye)*. (İstanbul) 1290, mukaddime 2-3; Gâlib Atâî, a.g.e., s.112; Hatemi, H. Hüsrev;İşıl, Yeşim: a.g.e., 28-29.

kazandırılmıştır (Bkz. Tablo: 2). Özellikle bitki ve hayvan isimlerinin, ağırlıklı olarak Türkçe karşılıklarının verildiği görülmektedir (Bkz. Tablo: 3).

Tablo 2*

Abdomen	:	karın	Fluctuation	:	çalkanma
Abduction	:	ırak etme	Foetus	:	döl
Acidité	:	ekşilik	Fontanelle	:	bingıldak
Acné	:	ergenlik	Fosse	:	çukur
Acupuncture	:	iğneleme	Furoncle	:	kan çıbanı
Adhesif	:	bitiştirici	Fusion	:	erime
Agglutination	:	yapışmaklık	Gastrorhaïge	:	kan kusma
Aigu	:	tiz	Genou	:	diz
Aine	:	kasık	Gestation	:	gebelik vakti
Anhélation	:	soluma	Goitre	:	boğaz uru
Antéflexion	:	ileriye eğilme	Héméralopie	:	tavuk karası
Anticardium	:	can evi	Ictére	:	sarılık
Apophysé	:	kemik çıkıntısı	Inoculation	:	aşılama
Bile	:	ööl	Luxation	:	çıkık
Calcanéum	:	ökçe kemiği	Mâchoire	:	çene
Calcination	:	kireçlenme	Naevus	:	benek
Canal	:	oluk	Nanisme	:	cücelik
Colostrum	:	ağız	Narcotique	:	uyuşturucu
Complication	:	karışıklık	Orbite	:	göz çukuru
Conservation	:	gözetme	Paronychie	:	etyaran
Constricteur	:	sıkıcı	Pied plat	:	düz taban
Corrosion	:	aşınma	Strabisme	:	şaşılık
Dépôt	:	çöktüntü	Suintement	:	sızma
Ecchymose	:	bere	Urticaire	:	kurdeşeni
Extremite	:	uç	Varicelle	:	suçiçeği

*Türkçe kelimeler, bugün kullanıldıkları şekilde (*Bitiştirici* yerine *bitiştirici*, *sancu* yerine *sancı*) yazılmıştır.

Tablo: 3

Asaret	:	çoban düdüğü	Mûrier	:	dut ağacı
Brochet	:	turna balığı	Pariétaire	:	yapışkan otu
Gui	:	ökse otu	Pas d'âne	:	öksürük otu
Lunaire	:	ay çiçeği	Tréfle d'eau	:	su yoncası
Maquereau	:	uskumru balığı	Valériane	:	kedi otu

c. Arapça ve Farsça'dan yararlanılarak yapılan tercümeler.

Yeni kavramlar, bu dillerden faydalanmak suretiyle tercüme edilmiş ve yeni istislahlar oluşturulmuştur (Bkz. Tablo: 4). İstisnaları olmakla beraber, Avrupa dillerinde aynı kök, ön ve son eklerin kullanıldığı terimlerin tercümelerinde, kökü ya da ön ve son eki karşılamak üzere ortak (Bkz. Tablo: 5-6-7) ya da aynı kökten türeyen bir kelimenin kullanılmasına dikkat edilmiştir (Bkz. Tablo: 9). Bununla birlikte, yabancı dildeki terimin karşılığı olarak, kullanılmakta olan bir kelimenin var olması durumunda bu kelime tercih edilmiştir (Bkz. Tablo: 8). Ayrıca, eklerin kelimelere kazandırdıkları anlamlarda nüansların olabildiği durumlarda, bu nüanslar farklı kelimelerle karşılanmıştır (Bkz. Tablo: 10). Benzer bir durum, farklı ön ve son eklerin tek bir kelime ile karşılandığı terimler için de söz konusudur (Bkz. Tablo: 11). Zaman zaman tek bir terkip içinde Arapça, Farsça ve Türkçe kelime ya da eklerin birlikte kullanıldıkları da görülmektedir (Bkz. Tablo: 12).

Tablo: 4

Artificiel	:	sınâ'î	Sédiment	:	rüsûb
Invasion	:	tehâcüm	Supinateur	:	müstelkî
Mortalité	:	vefayât	Transformation	:	istihâle

Tablo: 5

Ophtalmodynie	:	elem-i aynî	Névrilème	:	gılâf-ı asab
Ophtalmologie	:	mebhas-ı ayn	Névrite	:	iltihâb-ı asabî
Ophtalmoptose	:	sukût-ı ayn	Névrome	:	verem-i asabî
Hysteralgie	:	elem-i rahim	Dermatorrhie	:	seyelân-ı cild
Hystéromalacie	:	istirhâ-i rahim	Dermatosclérose	:	tasallüb-i cild
Hysterométre	:	misbâr-ı rahim	Dermatite	:	iltihâb-ı cild

Tablo: 6

Artériosténose	: tezayyuk-ı şerâyîn	Angiectasie	: tevessü'-ı ev'ıye
Gastrosténose	: tezayyuk-ı mi'de	Entérectasie	: tevessü'-ı em'â
Entérosténose	: tezayyuk-ı em'â	Cholécystectasie	: tevessü'-ı merâre
Angiographie	: tavsîf-i ev'ıye	Flexible	: kâbil-i inhinâ
Cardiographie	: tasvîf-i kalb	Irritable	: kâbil-i taharrüş
Cunéiforme	: mahrûtiyü's-şekil	Macroglosse	: kebîrû'l-lisân
Fusifforme	: migzelîyu's-şekil	Macroductylie	: kebîrû'-esâbi'
Monopsie	: vahîdû'l-ayn	Multipare	: kesîretü'l-hasâkıl
Monodactyle	: vahîdû'l-isbi'	Multipolaire	: kesîretü'l-aktâb
Préembryon	: mukaddem-i rüşeym	Pseudarthrose	: mafsâl-ı kâzib
Présystolique	: mukaddemü'l-inkıbâz	Pseudo-membrane	: gışâ'-ı kâzib
Sous-cutané	: tahte'l-cild	Sus-hépatique	: fevka'l-kebed
Sous-maxillaire	: tahte'l-fekk	Sus-maxillaire	: fevka'l-fekk

Tablo: 7

Ophtalmoscope	: dîde-bîn, çeşm-bîn
Otoscope	: üzn-bîn, minzâr-ı üzn
Microscope	: hurde-bîn
Uréthroscope	: ihlîl-bîn, mecra-ı bev'l-bîn

Tablo: 8

Gastrocéle	: fitk-ı mi'de	Gastrotomie	: haz'-ı batın
Pneumocéle	: fitk-ı ri'evî	Embryotomie	: haz'-ı cenîn
Hepatocéle	: fitk-ı kebed	Néphrotomie	: haz'-ı kilye
Néphrocéle	: fitk-ı kilye	Dérmatotomie	: haz'-ı cild
Hydrocéle	: istiskâ'-i husye	Artériotomie	: fâsd-ı şiryân
Alcaloïde	: şibh-i kalevî	Arthralgie	: elem-i mafâsıl
Adénoïde	: şibh-i gudde	Gonalgie	: elem-i rûkbe
Fibroïde	: şibh-i lif	Névralgie	: elem-i asab
Spongoïde	: şibh-i isfencî	Otalgie	: elem-i üzûn
Coronoïde	: minkârî	Céphalgie	: sudâ'
Intercervial	: beyne'r-rakabî	Polydactyle	: kesîrû'l-esâbî'
Intermusculaire	: beyne'l-adalât	Polychrome	: kesîrû'l- elvân
Intervertebral	: beyne'l-fıkarât	Polyurie	: kesîrû't-tebevîvül
Interstitiel	: fezâ'î, hılâlî	Polydipsie	: iğtilâl

Tablo: 9

Hyperémie	: fart-ı dem
Hypersecretion	: fart-ı ifrâzât
Hypertonie	: ifrât-ı kuvvet
Hyperecthésie	: ifrât-ı hiss
Hypersténie	: tefârut-ı kuvâ
Hypertrophie	: fart-ı nümüvv, dahâme

Tablo:10

Antiacide	: muzâdd-ı humûzet-i mi'de
Antidiarrhéique	: muzâdd-ı ishâl
Anticatarrhal	: muzâdd-ı nezle
Antihypnotique	: dâfî'-i nevm
Antiseptique	: dâfî'-i taaffün
Antiémetique	: kâtu'-ı kay'
Antihémorrhagique	: kâtu'-ı nezif
Antipédiculeux	: kâtil-i kaml

Tablo: 11

Angiopathie	: emrâz-ı ev'îye	Submental	: tahte'z-zekan
Dermatopathie	: emrâz-ı cildîye	Subaigue	: tahte'l-hadd
Encéphalopathie	: emrâz-ı dimâğîye	Sous-diaphragmatique	: tahte'l- hâciz
Rhinopathie	: emrâz-ı enfîye	Sous-sternal	: tahte'l-kass
Gastrose	: emrâz-ı mi'de	Intercutané	: tahte'l-cild
Leucose	: emrâz-ı lenfavîye	Hypoglosse	: tahte'l-lisan
Entérose	: emrâz-ı miâ'îye	Hypogyne	: tahte'-mebîz
Helminthiase	: emrâz-ı dîdânîye		

Tablo:12

Diverticule	: sapa mahal (trk.ar.)
Gastralgie	: mide sancısı (trk.ar.)
Fusifforme	: iğvarî (trk.far.)
Grossesse Extrautérine	: haml-i hâric ez-rahim (ar.far.)

d. Bazı yabancı kelimelerin olduğu gibi kabul edilmesi.

Batı dillerinde ortak olarak kabul gören bazı terimler oldukları gibi alınmışlar (Bkz. Tablo: 13), gerektiğinde Türkçe, Arapça ve Farsça kelime ya da eklerle birlikte kullanılmışlardır (Bkz. Tablo:14).

Tablo: 13

Bore	: bor	Macrocyte	: makrosit
Chlore	: klor	Polype	: polip
Echinocoque	: ekinokok	Prostate	: prostat
Eclampsie	: eklamsi	Tyrosine	: tirozin
Ectyma	: iktîma	Urée	: üre
Eczéma	: ekzîma		

Tablo:14

Acide borique	:	hâmirz-ı bor
Azoturie	:	bevl-i azotî
Iodée	:	iyodlu

e. *Yabancı eklerin kullanılması ile melez terimlerin ihdas edilmesi.*

Batı kaynaklı kelimelerin bazılarının kök kısımlarının tercüme edilmesi ve bunlara yabancı bir ek ilavesi ile yeni terimlerin ihdası yoluna da gidilmiştir (Bkz. Tablo: 15).

Tablo:15

Caféine	:	kahveîn
Chondrine	:	gudrûfîn
Fibrine	:	lîfîn
Globuline	:	küreyvîn
Musculine	:	adalîn
Ptyaline	:	luâbîn
Théine	:	çâî

Örneklerde de görüldüğü gibi, dikkati çeken bir nokta, mürekkep Fransızca kelimelere çoğu zaman iki veya daha fazla kelimedenden oluşan karşılıklar verilmiş olduğudur. Bu husus, batı dilleri ile Türkçe ve Arapça arasındaki yapı farklılığının tabîî ve zarurî bir neticesidir. Benzer zorluk, İslam kültür çevresinde özellikle felsefî ve tıbbî Grekçe eserlerin Arapçaya aktarıldığı dönemde, Arapçada karşılığı olmayan kavram ve terimlerin tercüme edilmesi aşamasında da yaşanmıştır.¹

Zaman zaman kelimelere birden fazla karşılık önerilmiş; bir veya birden fazla Arapça ve/veya Farsça karşılığın yanında, bazen kısa açıklamalar gibi duran, Türkçe karşılıklar da eklenmiştir. Bu çalışmanın amacı, yürürlükteki dili tedvinden ziyade yeni terimler üretmek ya da teklif etmek olduğuna göre, bir kavram için birden fazla karşılık bulunduğu anda, tercihin tıp çevrelerine bırakılmış olması da doğaldır.

¹ Goichon, A.-M.: *İbn Sînâ Felsefesi ve Ortaçağ Avrupasındaki Etkileri*. Çev: İsmail Yakıt. İstanbul 1993, s.60.

Lûgât-ı Tıbbîye, bir Türkçe tıp sözlüğü olarak hazırlanmış olmasına mukabil, yukarıda yer verilen örneklerde de görüldüğü gibi, Türkçe kökten gelen kelimeler azınlıkta bulunmaktadır. Nitekim, tıp sahasında ve diğer disiplinlerde o devirde oluşan ya da oluşturulan bilim dili bu noktadan bazı eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler Türkçenin, Arapça ve Farsçanın istilasına uğratılmış olduğu ve oluşturulan bu yeni dil ile yazılan kitapların, dilini bilen bir Osmanlı tarafından okunup anlaşılmasının mümkün olmadığı şeklinde idi.¹ Ancak, bu lûgâtın, Avrupa ülkelerinde millî dilin yanında Latince ve Grekçe'nin bilim dilinde esas kabul edildiği gibi, Osmanlı ülkesinde de Türkçe ile Arapça ve Farsçanın esas kabul edilmesi gerektiği anlayışı ile hazırlandığı göz ardı edilmemelidir. Lûgâtın dili hususundaki eleştirilere Gâlib Atâ şu şekilde cevap vermektedir: "*Lûgât-ı tıb, içerisindeki ıstılâhâtın teşkili için, Avrupalıların Yunanca ve Latince kelimelerden istiâne etdikleri gibi, Arabî ve Fârisî kelimelerden de istiâne edilmiş olmakla beraber tamamen bir Türk eseridir. Bu ıstılâhât eski Arabların zâten mazbût olmayan ıstılâhlarına benzemediği gibi, sonraki Arablar da bu ıstılâhâtıdan bir şey anlayamazlar. Bugün, bi'l farz, Fransızların, İngilizlerin, Yunanca ve Latince îânesiyle teşkil eyledikleri ıstılâhât-ı ilmîye nasıl Fransızca ve İngilizce ise "Cem'iyet-i Tıbbîye"nin vaz' etmiş olduğu ıstılâhlar da Türkçedir.."*²

Az sayıda kişi tarafından, kısa sayılabilecek bir süre içerisinde meydana getirilen bu eser, sahasında bir ilk adımdı. Elde tam bir örnek bulunmadığından ve bir çok kelime için yeni karşılıklar verilmesi-lûgâtı hazırlayanların ifadesi ile ıstılâhât ihtirâ'-ı mecburiyeti ile karşılaşıldığından, içerisinde bir takım hataların bulunması yadırganmamalıdır. İzleyen yıllarda bu çalışmalar sürdürülmüş, lûgâtın genişletilmiş ve açıklamalar ile zenginleştirilmiş ikinci baskısı 1900 senesinde yayınlanmıştır.³ Bunu, Şerefeddin Mağmûmî'nin hazırladığı, ansiklopedik tıp sözlüğü mahiyetindeki çalışması takip etmiştir.⁴

Hemen ideale ulaşmanın mümkün olmadığı bir gerçektir. Ancak, atılan bu adım ile, telif, tercüme ve eğitim faaliyetlerinde kullanılacak ortak dilin oluşturulmasının, birlik ve istikrarın sağlanmasının, Türk dili ile yapılan ilmî çalışmaların önünün açılmasının hedeflendiği bilinmektedir. İzleyen yıllardaki

¹ Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*. C.7, Ankara 1956, s.216-217.

² Gâlib Atâ: a.g.e., s.112.

³ Bkz. *Lûgât-ı Tıb (eser-i Cem'iyet-i Tıbbîye-i Osmanîye)*. (İstanbul) 1318/1316.

⁴ Bkz. Şerefeddin Mağmûmî: *Kâmûs-ı Tıbbî*. Kahire 1910.

çalışmalara ve gelişmelere bakılacak olursa, arzulanan düzeyde olmasa da, bu hedefe ulaşılmış olduğunu iddia etmek mümkündür.

SUMMARY

Turkish medicine began to open to the West in the 17th century and the process accelerated in the 19th century. In parallel with this new paradigm in medicine the development of Turkish medical terminology was hindered because of the opinion that 'Medical education in a foreign language is necessary to educate the new physicians in this new medical era'. This opinion gained popularity with the opening of the "*Tıphâne-i Âmire*" (State Medical School). During the same period there continued to be a struggle to give medical education in the Turkish language, and this culminated in the opening of the "*Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*" (Civil Medical School) in 1867. With the education of medicine in the Turkish language, the absence of a common terminology was a serious problem when writing books or translating into Turkish or teaching. Translations of the same terms with several different words were a common problem. In order to develop a common medical terminology the "*Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmâniye*" (Ottoman Medical Society) started a project using *Nysten's* French Medicine Dictionary. They gave the medical terms in *Nysten's* equivalents. This project resulted in the publishing of the "*Lûgât-ı Tıbbiye*" (Dictionary of Medicine) in 1873.

The following methods were used in translating terms:

- a) Terms found in old Arabic medical books were used directly.
- b) Terms found in old Turkish medical books were used directly, or terms were translated into Turkish.
- c) Terms were translated using Arab and/ or Persian words.
- d) Terms were accepted in the foreign language, without translation.
- e) Terms were invented by adding foreign suffixes onto Turkish, Arab or Persian words.

The majority of the words in this 'Turkish' medical dictionary were Arabic and Persian. This situation is a manifestation of the mentality that the 'science language must be based on Arab and Persian in Turkey just as it is based on Greek and Latin in Europe'. It is not surprising that there are some mistakes in this book which was the first in its field and written in a short time by just a few scholars who had to invent many of the terms. However in the struggle to 'Turkify' the medical language this book was a very important first step and the basis for greater encompassing projects which were carried out at later dates.